

Πρώην Γιουγκοσλαβία: η νίκη των υπερεθνικιστών

ZAKY ΠΡΥΝΕΝΤΥ

ΟΤΑΝ γραφόταν αυτό το κείμενο οι κίνδυνοι μιας εξάπλωσης του πολέμου στη Βοσνία δεν ήταν τόσο εμφανείς. Η ομηρία των «στρατιωτών της Ειρήνης» από τους Σέρβους της Βοσνίας φαίνεται να ώθησε αν όχι τον ίδιο τον ΟΗΕ, τουλάχιστον ένα μέρος της «διεθνούς κοινότητας» προς μία αναθεώρηση του ρόλου του ανίκανου παρατηρητή, ρόλο που ο ΟΗΕ επιμένει να παίζει από την αρχή των συγκρούσεων. Από την πλευρά της, η νόμιμη κυβέρνηση της Βοσνίας που μάταια περιέμενε κάποια υποθετική βοήθεια από το εξωτερικό φάνηκε πια αποφασισμένη να υιοθετήσει μία ουτοπιστική σχεδόν πολιτική επανάκτησης εδαφών. Από τη στιγμή που τα γεγονότα σ' αυτή την περιοχή της Ευρώπης κυλούν με ένα τόσο γρήγορο ρυθμό, πολλά μπορούν να έχουν αλλάξει όταν ο αναγνώστης θα διαβάσει αυτές τις γραμμές¹.

Σπανιότατα ένα imbroglío έχει γίνει αντικείμενο τόσο απόλυτων ερμηνειών: όλοι υποστηρίζουν τους συμμάχους ή τους «φίλους» τους, δίχως να λαμβάνουν υπ' όψιν τους την πολυπλοκότητα αυτών των συγκρούσεων οι οποίες παρουσιάζονται, εκ πρώτης όψεως, ως μιας άλλης εποχής. Χρησιμοποιώ τη λέξη imbroglío διότι είναι πραγματικά πολύ δύσκολο εδώ να διακρίνουμε μεταξύ ψεύδους και αλήθειας, μεταξύ δίκαιου και άδικου, παρ' όλο που – όπως θα προσπαθήσω να δείξω – δεν είναι δυνατόν να συγγεί κανείς θύματα και επιτιθέμενους.

Το τέλος μιας ειρηνικής συνύπαρξης

Οι Σέρβοι, οι Κροάτες και οι Μουσουλμάνοι είναι άραγε διαφορετικοί λαοί; Αυτό αληθεύει μόνο εν μέρει αφού πρόκειται, σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις, για σερβοκροατόφωνους Σλάβους².

Βέβαια, θα ήταν μέγα λάθος να υποστηρίξει κανείς ότι υπήρξε για μερικές δεκαετίες ένα πραγματικό γιουγκοσλαβικό έθνος και ότι, όπως υπερηφανευόταν ο Τίτο, το εθνικιστικό πρόβλημα είχε λυθεί. Το να καταπνίξει κανείς τις απαιτήσεις των λαών είναι ένα πράγμα, το να οβησει εντελώς την εθνική συνείδησή τους είναι κάτι άλλο. Ωστόσο, δύσκολα μπορούμε να μην σκεφθούμε ότι αυτή η προσπάθεια του Τίτο και των εθνικών ελίτ αποτελούσε μία απάντηση στη πρόκληση που συνιστούσε η παρουσία των διαφόρων εθνοτήτων στα Βαλκάνια. Η απά-

νηση αυτή ήταν πολύ πιο θετική τελικά από την ουτοπιστική θέληση για τη δημιουργία ομοιογενών εθνικών κρατών, κάτι που αποτελεί πηγή ατελείωτων συγκρούσεων. Το γεγονός ότι αυτή η προσπάθεια του Τίτο δεν ανταποκρίθηκε στις μεγάλες φιλοδοξίες του δεν μπορεί να εξηγηθεί από τη λανθασμένη αντίληψη μιας υποτιθέμενης κατωτερότητας των «κρατικών εθνών» (Staatsnationen) έναντι των «πολιτισμικών εθνών» (Kulturnationen). Μπορεί άραγε να υπάρχουν σήμερα έθνη που δεν είναι πολυπολιτισμικά;

Στην πραγματικότητα, το πρόβλημα σχετικά με τη γέννηση ενός γιουγκοσλαβικού έθνους ήταν το εξής: ως ποιο βαθμό οι πολιτισμικές διαφορές – θρησκευτικές, κοινωνικές, «εθνοφυλετικές» – μπορούν να ξεπεραστούν από ένα κοινό στόχο. Σίγουρα, αυτές οι προσδοκίες δεν εκπληρώθηκαν κατά τρόπο εμφανή. Ωστόσο, δεν πρέπει να παραμεληθεί το γεγονός ότι η αίσθηση συμμετοχής σε μία γιουγκοσλαβική «πολιτικότητα» άρχισε προοδευτικά να εξαπλώνεται και ότι οι «μεικτοί» γάμοι μεταξύ Κροατών και Σέρβων στην Κροατία, ή Κροατών και Μουσουλμάνων στην Βοσνία πολλαπλασιάστηκαν κατά την τιτοϊκή περίοδο. Και αυτό το γεγονός δείχνει πόσο η μήμη του πολέμου είχε, εν μέρει, ξεπεραστεί. Βρισκόμαστε έτσι ίσως μπροστά σ' ένα παράδοξο: οι εθνικές ελίτ – οι οποίες ενέπνευσαν τη γιουγκοσλαβική ιδέα – ωθούν σήμερα στην καταστροφή αυτή την ίδια τη Γιουγκοσλαβία ενώ οι διάφοροι και ποικίλοι πληθυσμοί της είχαν αρχίσει να συνυπάρχουν, να συμβιώνει ειρηνικά και «να μοιράζονται τις ίδιες υπαρξιακές μέριμνες»³. Τώρα πια, δυστυχώς, αυτοί οι Σλάβοι του Νότου «είναι όπως οι σιαμαίοι αδελφοί που κολυμπούν στο αίμα τους επειδή ήθελαν να κόψουν αυτό που τους ένωσε»⁴.

Είναι βέβαια αλήθεια ότι δεν μπορούμε να μιλάμε ούτε για μία πραγματική συνείδηση ενός κοινού μέλλοντος, ούτε για μια σαφή θέληση συμβίωσης: δεν υπήρξε ποτέ μία πραγματική γιουγκοσλαβική «εθνική συνείδηση» – ή τουλάχιστον, δεν ήταν πολύ εξαπλωμένη⁵. Υπάρχει αντίθετα το αίσθημα μιας σερβικής, κροατικής κ.λπ. εθνικής συνείδησης (narodī), που συσπειρώνει τα άτομα κυρίως γύρω από μία θρησκεία. Ας υπογραμμίσουμε με την ευκαιρία αυτή ότι ούτε η κροατοσερβική σύγκρουση, ούτε η σερβοβοσνιακή δεν αποτελούν έναν πραγμα-

τικό θρησκευτικό πόλεμο (ακόμη και αν η πλειοψηφία της κοινής γνώμης είναι πεπεισμένη για το αντίθετο) με την έννοια ότι σ' αυτές τις φιλονικίες τίποτε στο βάθος δεν έχει σχέση με την πίστη⁶. Άλλωστε, η εξομοίωση Σέρβοι=Ορθοδοξία μπορεί να μην είναι και τόσο παλαιά, και έχουμε την τάση να ξεχνάμε ότι «οι Σέρβοι αποτελούσαν πάντοτε ένα λαό πολυθρησκευτικό λόγω της γεωγραφικής τους θέσης στο σταυροδρόμι μεγάλων ρευμάτων διαφορετικών πολιτισμών»⁷. Είναι επομένως ορθότερο ίσως να μιλάμε για «συγκρούσεις όπου τα Έθνη νομιμοποιούν τις αντιπαραθέσεις τους με συλλογικές θρησκευτικές ταυτοποιήσεις»⁸. Δεν πρέπει επίσης να παραμελήσουμε το γεγονός ότι η οικονομική ύφεση της δεκαετίας του '80, μετά από τριάντα χρόνια συνεχούς αύξησης του επιπέδου ζωής και ανάπτυξης σε όλες τις περιοχές, έπαιξε σημαντικό ρόλο στον κατακεραματισμό της Γιουγκοσλαβίας.

Η πόλη του Σεράγεβο έγινε γνωστή σ' όλο τον κόσμο λόγω του ρόλου της στο ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ύστερα επειδή εκεί είχαν διεξαχθεί οι Ολυμπιακοί Αγώνες το χειμώνα του 1984 (και σήμερα λόγω της τραγικής συγκυρίας). Είναι όμως, πριν απ' όλα, ένα σύμβολο συνύπαρξης των πολιτισμών και ενότητας, μία «δεύτερη Ιερουσαλήμ» όπου συνυπάρχουν ναοί των τεσσάρων μονοθεϊστικών θρησκειών και σημειώνεται το ένα τρίτο των «μεικτών» γάμων. Είναι ακόμη και μία από τις μοναδικές πόλεις στον κόσμο που ένα νεκροταφείο της το μοιράζονται και οι τρεις θρησκείες – χριστιανισμός, ισλάμ και ιουδαϊσμός. Ας σημειωθεί επίσης ότι, την άνοιξη του 1992, ενώ έπεφταν οι οβίδες, το 10% των κατοίκων της δήλωναν Γιουγκοσλάβοι. Μπορεί να είμαστε επομένως ίσως τυφλωμένοι (εμείς οι ουμανιστές της Δύσης που υπερασπιζόμαστε σθεναρά την ανοχή και τον πολυπολιτισμό) από την περίπτωση αυτής της πόλης που, κατά τη γνώμη μας, αποτελεί «επιτυχία» και να συγχέουμε λίγο πολύ την εκπληκτική πολυεθνική και πολυθρησκευτική χοάνη του Σεράγεβο – αλλά και άλλων πόλεων όπως η Τούζλα⁹ – με το σύνολο της Βοσνίας, ακόμη και της πρώην Γιουγκοσλαβίας όπου οι ποικίλοι πληθυσμοί έχουν τόσο βομβαρδισθεί από την εθνικιστική προπαγάνδα ώστε να μην θέλουν πια να συνοικούν. Στα χωριά της Βοσνίας, άλλωστε, δεν δήλωνε κανείς σχεδόν ποτέ «Γιουγκοσλάβος»: ήταν ή «ορθόδοξος» (Σέρβος), ή «καθολικός» (Κροάτης), ή «Τούρκος» (μουσουλμάνος). Το γεγονός όμως αυτό δεν σημαίνει ότι οι κάτοικοι πρέπει αναγκαστικά να αρνούνται μία καλή γειτνίαση: εκεί βρίσκεται ίσως ο μόνος ρεαλιστικός στόχος ύστερα από τη θλιβερή ιστορία των τελευταίων ετών, κυρίως στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη.

Επιστροφή του φυλετισμού ή «φυλετικοποίηση» των συγκρούσεων;

Η Σερβία ήταν, κατά κάποιο τρόπο, ο μεγάλος χαμένος αυτού του ομοσπονδιακού εγχειρήματος. Στο εξής η κυριαρχία της είχε πράγματι αμφισβητηθεί αφού δεν ήταν πια παρά η πρώτη μεταξύ ίσων – κυρίως μετά από τις πολιτικές «εκκαθαρίσεις»

του Ιουλίου του 1966 που οδήγησαν στην αποχώρηση του Ράνκοβιτς¹⁰ και την υιοθέτηση του Συντάγματος του 1974¹¹ που θα αποτελέσει, έπειτα από το θάνατο του Τίτο τον Μάιο του 1980, αντικείμενο συστηματικής αρνητικής εκστρατείας εκ μέρους των Σέρβων εθνικιστών. Το αίσθημα αυτό αποστέρησης των εθνικιστών που κατάφεραν να το μεταδώσουν σ' έναν ολόκληρο πληθυσμό σε αναζήτηση αποδιοπομπαίων τράγων εξηγεί αναμφισβήτητα την πραγματική υποστήριξη που απολαμβάνει το λαϊκιστικό καθεστώς του Μιλόσεβιτς καθώς και, ακόμη περισσότερο ίσως, αυτό του Κάρατζιτς και Μλάντιτς. Και τούτο λόγω μιας οξύτερης αίσθησης των Σέρβων ενός κινδύνου απομόνωσης.

Βρισκόμαστε δυστυχώς, όχι μπροστά σε κάποια τραγική εξαίρεση, μπροστά σε κάποιο αναχρονισμό που εύκολα θα μπορούσε να εξαλειφθεί, αλλά μπροστά σε μία κυρίαρχη σήμερα τάση: την επιστροφή του φυλετισμού ο οποίος παίρνει εδώ τη μορφή μιας συσπείρωσης γύρω από μία θρησκεία. Ο φυλετισμός μεταμορφώνεται, στην ομαδική συνείδηση βαθιά επηρεασμένη από το σύστημα των μιλέτ, σε ένα παραπεμπτικό της ταυτότητας, ενώ τον ρόλο αυτό μπορεί σε άλλες περιοχές να τον παίξει η γλώσσα ή κάτι άλλο.

Πρέπει να κατανοηθεί καλά ότι την εξέλιξη των δυτικών δημοκρατιών που οδήγησε στην κοινωνία των πολιτών και στο Κράτος Δικαίου δεν την γνώρισαν οι χώρες που παρέμειναν πίσω από το «Σιδηρούν Παραπέτασμα». Με την επανασύνδεσή τους με την Ευρώπη, ανακαλύπτουν επομένως, με έκπληξη και απογοήτευση, ότι δεν μιλούν την ίδια γλώσσα. Οι μεν αναφέρονται στη δημοκρατία και στα δικαιώματα του ανθρώπου όταν οι άλλες επικαλούνται τη φυλή και την ιστορία. Η δυτική Ευρώπη αναφέρεται στην έννοια του πολίτη, στην ανοχή και στον πολυπολιτισμό ενώ η ανατολική απαντά με «εθνικές εκκαθαρίσεις». Πρόκειται για ένα είδος διαλόγου κωφών που δύσκολα θα μπορούσε να ξεπεραστεί.

Στην κεντρική Ευρώπη και στα Βαλκάνια είναι πράγματι το ρομαντικό ουσιαστικά εθνικό πρότυπο που κυριαρχεί (και το οποίο «υπονεί τον ιδιωματικό χαρακτήρα κάθε πολιτισμού αρνούμενο την χιμαιρική σκέψη μιας οικουμενικής ανθρωπίνης φύσης»¹² που προεβνεί ο Διαφωτισμός), την θεώρηση δηλαδή του έθνους ως «εθνικότητας» (την οποία ο Χομπομπάουμ χαρακτηρίζει «πρωτο-εθνικισμό») και η οποία αντιτίθεται σ' αυτή του μοντέρνου έθνους βασιζόμενου στην «πολιτικότητα»: έννοια που διαμορφώνει στις χώρες αυτές τη θεώρηση της συλλογικής-εθνικής ταυτότητας. Στις περιοχές όμως στις οποίες αναφερόμαστε, τα εθνικά με τα πολιτικά σύννορα είναι πια τελείως αδύνατον να συμπίπτουν: επομένως, το μόνο πρόβλημα είναι (ή θα έπρεπε να είναι) αυτό των τρόπων συνύπαρξης των λαών.

Καθηγιασμένον έλαιον στην ιερή φλόγα

Είναι φανερό ότι ένα μέρος της σερβικής ορθόδοξης Εκκλησίας έπαιξε, και συνεχίζει να παίζει, ένα δραστικό και ολέθριο ρόλο στην οξυνση του εθνικισμού. Περιφέρονταν έτσι (1988-

1989) τα λείψανα του βασιλιά Λαζάρ¹³ σε όλες τις περιοχές της Κροατίας και της Βοσνίας όπου κατοικούσαν Σέρβοι ενθαρρύνοντας έτσι την ιδέα του μεγαλείου και της δύναμης του σερβικού λαού. Και είδαμε σ' αυτές τις περιοχές τον κλήρο να ευλογεί τους τάφους των θυμάτων της γενοκτονίας που είχαν διαπράξει οι Ουσάσι και να χρησιμοποιούν λέξεις που καλούσαν τους Σέρβους σε εκδίκηση¹⁴. Στις αρχές του Σεπτεμβρίου του 1992, η Ιερά Σύνοδος των επισκόπων της σερβικής ορθόδοξης Εκκλησίας δήλωσε: «Η Εκκλησία μας είναι υπέρ της ενότητας του σερβικού λαού και των σερβικών εδαφών»¹⁵, κάτι που σημαίνει απλώς «υπέρ του πολέμου». Αυτή η ευθύνη μερικών εκκλησιαστικών ταγών έχει άλλωστε καταγγελλθεί (αλλά θα θεωρηθεί ίσως, και εδώ, ότι πρόκειται για δάκτυλο ξένων δυνάμεων) από μία «Εκκληση προς τους ορθόδοξους επισκόπους» που δημοσιεύθηκε στις 27 Νοεμβρίου του 1991 στη γαλλική εφημερίδα *Le Monde* με πρωτοβουλία ορθόδοξων θεολόγων διαφόρων χωρών¹⁶.

Δεν πρόκειται εδώ βέβαια να αρνηθώ την ειλικρίνεια αυτών των φανατικών δηλώσεων. Από την μία πλευρά, είναι αλήθεια ότι το Βατικανό έχει εφαρμόσει από το 16ο αιώνα στην περιοχή αυτή μία πολιτική συστηματικού προσηλυτισμού (την συνία). Από την άλλη, η συνενόχη της καθολικής Εκκλησίας στις φρικαλεότητες των Ουσάσι, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο αυτή υποστήριξε δραστικά τη φυγή των υπευθύνων του καθεστώτος αυτού (μεταξύ των οποίων του ίδιου του Άντε Πάβελιτς)¹⁷ είναι ακόμη ζωντανές στη συλλογική μνήμη των Σέρβων.

Τέλος, η Δύση έχει αλλάξει ριζικά – και αυτό θεωρείται ως κάτι περιέργο από τους Σέρβους – την πολιτική της: ενώ, επί αιώνες, οι Σέρβοι χρησιμοποιήθηκαν, κατά κάποιο τρόπο, ως ασπίδα εναντίον της τουρκικής απειλής, να που τώρα η ίδια η Δύση τους μέμφεται διότι σφάζουν τους «Τούρκους» της Βοσνίας και διαμαρτύρεται.

Γιατί όμως, θα έλεγε κανείς, να μας εντυπωσιάζει τόσο πολύ η συμπεριφορά μερικών ηγετών της ορθόδοξης Εκκλησίας; Είναι άραγε η πρώτη φορά που μία Εκκλησία υποστηρίζει ένα φονικό εθνικισμό; Δεν συμμετείχαν μερικά μέλη του καθολικού κλήρου στις σφαγές που διέπραξαν το 1941 οι Ουσάσι, όπως το αναγνώρισαν οι ίδιοι οι Κροάτες επίσκοποι μετά από τον πόλεμο¹⁸; Και ξέχουμε ότι ο Άντε Πάβελιτς δεν έκανε σχε-

δόν τίποτα δίχως να έχει τη σύμφωνη γνώμη – ακόμα και την ευλογία – του αρχιεπισκόπου του Ζάγκρεμπ Στέπινιτς. Σήμερα όμως είναι η σερβική Εκκλησία που, αναμφισβήτητα, δηλώνει υπέρ του πολέμου υποστηρίζοντας την ιδέα μιας Μεγάλης Σερβίας. Στα αποσπάσματα της εγκυκλίου που απήθυνε η σερβική εκκλησιαστική ηγεσία προς τους Σέρβους όλης της πρώην Γιουγκοσλαβίας¹⁹ διαβάζουμε την εξής δήλωση: «εμείς, ως ιεράρχες, δεν μπορούμε να μην κατανοούμε γιατί ο σερβικός λαός της Βοσνίας και Ερζεγοβίνης δεν μπορεί να δεχτεί τον μετά βίας επιβαλλόμενο διαμελισμό του εθνικού του σώματος και το άδικο μοίρασμα των εδαφών του».

Οι λαοί, όμηροι των φανατικών και των δημαγωγών

«Στα μικρά έθνη, η πρώτη ηθική υποχρέωση είναι η υποταγή των ατόμων στην κοινότητα. Ένας Σέρβος δεν είναι άνθρωπος παρά εάν είναι Σέρβος, παρά εάν έχει συνείδηση ότι ανήκει στο λαό του»²⁰. Πρόκειται εδώ για μία μεσαιωνική αντίληψη της κοινωνίας η οποία θεωρείται ως ένας βιολογικός οργανισμός και η οποία βασίζεται σε δεσμούς συνεχούς εξάρτησης των μελών της. Στους κόλπους της, η θέση καθώς και η υπακοή του καθενός εμφανίζονται τόσο φυσικές όσο και οι δεσμοί μεταξύ πατέρα και παιδιού. Ο εθνικιστικός τύπος του Βελιγραδίου και του Πάλε χρησιμοποιεί ως κάτι το αυτονόητο την έννοια ενός «εθνικού ασυνείδητου του σερβικού λαού» που την έχει εκλαϊκεύσει ο υπερεθνικιστής ψυχίατρος Χόβαν Ράσκοβιτς, του στενού περιβάλλοντος του Μιλόσε-

βιτς και του Κάρατζιτς, αυτός που έχει εμπνεύσει την ιδέα της «αυτοανακηρυγμένης σερβικής Δημοκρατίας της Σερβίας». Πώς θα μπορούσε κανείς να χαρακτηρίσει το καθεστώς του Μιλόσεβιτς ή του Κάρατζιτς; Δεν ανταποκρίνονται βέβαια στην ονομασία «φασιστικό» ή «ναζί», και είναι αναμφισβήτητα καταχρηστικό να συγκριθούν τα σερβικά στρατόπεδα με τα στρατόπεδα των Ναζί (η «εθνική εκκαθάριση» δεν είναι η «ολική εξολόθρευση») ή ο Μιλόσεβιτς με τον Χίτλερ, όπως πρότεινε η οργάνωση «Γιατροί χωρίς σύνορα» σε μία πολύ γνωστή επιχείρηση αφισοκόλλησης. Το πολίτευμα του Μιλόσεβιτς είναι ωστόσο μία αναμφισβήτητη μορφή ολοκληρωτισμού, είτε τον χαρακτηρίσουμε «μετακομμουνιστικό ολικό εθνικισμό»²¹, είτε «ολοκληρωτικό εθνικό φονταμανταλισμό» είτε «ακράιο εθνικό ιντεγκρισμό»²².

Δεν πρέπει κανείς να τοποθετεί τις βάσεις της εξουσίας του Μιλόσεβιτς στην απήχηση και μόνο που συναντά η λαϊκιστική και εθνικιστική ρητορική που αναπτύσσει από το 1986 ο Σέρβος πρόεδρος. Βέβαια, είναι αλήθεια ότι ο ισχυρός άνθρωπος της Σερβίας κατάφερε να θεμελιώσει και να ενισχύσει την εξουσία του χρησιμοποιώντας και διαχειριζόμενος το φόβο διά μέσου κυρίως της διοργάνωσης από το 1987-1988 των περιήμων μαζικών συγκεντρώσεων («meetings») γύρω από το φανταστικό θέμα μιας γενοκτονίας της οποίας θύματα θα ήταν οι σερβικοί πληθυσμοί, παντού όπου αυτοί αποτελούν μειονότητες. Στις συγκεντρώσεις αυτές ακούγονταν τα σαφή και εύγλωττα συνθήματα: «Δώστε μας όπλα», «Θάνατος στους Αλβανούς»²³. Και ο ρόλος των διανοουμένων ήταν, και είναι,

υπερέχων στην διάχυση αυτού του φόβου και της υπερεθνικιστικής διαλεκτικής. Αυτοί οι διανοούμενοι, διαλέγοντας την «επιστροφή στις ψυχές των προγόνων και στις παλαιές λατρείες»²⁴ αντί τις δημοκρατικές αξίες, προσαρμόζονται με μία μεγάλη ίσως δόση καιροσκοπισμού, στην εθνικιστική επιταγή. Υπήρξε έτσι, για παράδειγμα, το περίφημο «Memorandum της σερβικής Ακαδημίας» του 1986 που κατήγγειλε την «οικονομική υποταγή» της Σερβίας στην Κροατία και τη Σλοβενία καθώς και τη «φυσική, πολιτική, και πολιτισμική γενοκτονία εναντίον των σερβικών πληθυσμών του Κόσοβο και της Μετοχίας» (θέμα που θα εκμεταλλευτεί ο Μιλόσεβιτς). Το memorandum συμπεραίνει ότι «με εξαίρεση την περίοδο [του πολέμου], οι Σέρβοι δεν κινδύνευαν ποτέ τόσο πολύ

όσο σήμερα στην Κροατία»²⁵, και υποστηρίζει «το δικαίωμα των Σέρβων να ενωθούν σε μία μόνη χώρα». Ας σημειωθεί ότι για τους εθνικιστές, ακόμη και η Βοσνία αποτελεί απειλή για τη Σερβία: «Οι μουσουλμάνοι εξτρεμιστές στη Βοσνία ονειρεύονται ότι η Σερβία θα καταρρεύσει υπό την πίεση των κυρώσεων και πως θα μπορέσουν να επεκτείνουν τον πόλεμο στο Κοσσυφοπέδιο, καθώς και σε άλλα τμήματα της Σερβίας» δήλωνε πριν λίγο ο Μιλόσεβιτς²⁵.

Εάν υπάρχουν πραγματικά απόηχοι από αυτή την προπαγάνδα του φόβου, δεν πρέπει ωστόσο να παραμελήσουμε την ύπαρξη του πάντα ισχυρού κομματικού μηχανισμού, της αστυνομίας και του στρατού. Να μην ξεχνάμε επίσης, ούτε την υπό εντολές τηλεόραση ούτε το σύνολο του τύπου που «καθαρί-

σθηκε» στο εξής από τους επικριτές δημοσιογράφους μετά από ένα πραγματικό «πόλεμο των μαγισιών». Είναι αλήθεια ότι, απολαμβάνοντας μία ελευθερία έκφρασης πολύ πιο σημαντική απ' ότι στις περισσότερες χώρες της ανατολικής Ευρώπης, θα μπορούσαν τα media να υποστηρίξουν τη μετριοπάθεια και τη δημοκρατία. Δυστυχώς οι περισσότεροι από τους Γιουγκοσλάβους δημοσιογράφους προτίμησαν να επαινούν το καθεστώς. Και προοδευτικά ο Μιλόσεβιτς κατάφερε να ελέγχει τις περισσότερες εφημερίδες καθώς και την τηλεόραση. Από τη στιγμή αυτή, οι δημοσιογράφοι της τελευταίας ανεξάρτητης εφημερίδας της Γιουγκοσλαβίας (δηλαδή της Σερβίας και του Μαυροβουνίου) *Μπόρμπα*²⁷, που είχε αρκετή επιρροή, κατηγορήθηκαν ως «πράκτορες του εξωτερικού που, για μερικά

δολάρια, προδίδουν τη χώρα τους»²⁸. Ύστερα τυπώθηκε μία «ελίσημη» έκδοση της *Μπόρμπα* από την εξουσία (Δεκέμβριος του 1994), στην οποία απάντησε μία ημι-λαθραία έκδοση που πωλήθηκε από τους ίδιους τους δημοσιογράφους και που γνώρισε σημαντική επιτυχία στο Βελιγράδι. Τέλος, από την 4η Ιανουαρίου του 1995, τα διεθυντικά στελέχη της εφημερίδας δεν μπορούν πια να μπουν στο χώρο έκδοσής της. Στο εξής, η *Μπόρμπα* απειλείται από πλήρη εξάφηση όπως εξάλλου το ανεξάρτητο πολιτικό περιοδικό *NIN*. Όσο για τους ραδιοφωνικούς σταθμούς που κατακρίνουν την εξουσία απειλούνται και αυτοί, όπως ο Β 92 που αρέσει στους νέους αλλά του οποίου οι αντι-πολεμικές θέσεις δυσαρεστούν την κυβέρνηση.

Όπως είπαμε, τα «meetings» υποστηρίζεως που οργανώνονται σ' όλη τη Σερβία και σ' όλες τις περιοχές που ζουν Σέρβοι και που σκοπό έχουν να δημιουργούν μία ψυχολογία της μάζας και να οξύνουν τις εθνικές εντάσεις παίζουν ένα σημαντικό ρόλο στην υπέρ του πολέμου προπαγάνδα που ασκεί το καθεστώς. Η ασύστολη αυτή προπαγάνδα που επιβάλλεται στο λαό βρίσκει ευνοϊκό έδαφος διότι η χειροτέρευση των συνθηκών ζωής και η ατέλειωτη και χωρίς διεξοδο κρίση τον ωθούν στην αναζήτηση ενός σωτήρα και στην αποδοχή της πιο παράλογης ρητορικής. Εμφανίζεται έτσι, προοδευτικά, ένα είδος πολιτικής υστερίας η οποία, αν και έχει ρίζες μέσα στην πραγματικότητα, ουσιαστικά δεν την αντιπροσωπεύει. Όλες αυτές οι δηλώσεις που τις ανατυπώνει ο τύπος μεγάλης κυκλοφορίας θέλγουν και σαγηνεύουν τις μά-

ζες και ετοιμάζουν ένα κλίμα ευνοϊκό, όπως τουλάχιστον το αντιλαμβάνονται μερικοί Σέρβοι διανοούμενοι, προς έναν «εκφασισμό, σε μεγάλο βαθμό, της Σερβίας»²⁹.

Πρέπει επομένως να αναρωτηθούμε, όπως προσπαθούν να κάνουν αυτοί οι διανοούμενοι, εάν τόσο μίσος, εάν όλη αυτή η θεωρούμενη ως διεθνής συνωμοσία εναντίον αυτού του λαού αντανάκλα την πραγματικότητα. Μήπως η συλλογική υστερία στην οποία αναφερθήκαμε έγινε απλώς αντικείμενο εκμετάλλευσης, με περισή επιδεξιότητα, από το λαϊκισμό της εξουσίας; Μία τέτοια απάντηση θα θεωρηθεί σίγουρα ιερόσυλη από πολλούς, και η μόνη δυνατή ερμηνεία θα ήταν αυτή που έβρισκε (για να εξηγήσει την θεωρούμενη γενική εχθρότητα εναντίον της χώρας μας, που πάσχει και αυτή από ένα είδος συλλογικής παράνοιας) ένας Έλληνας δημοσιογράφος: «Γιατί όλοι τους [αναφέρεται εδώ στους Ευρωπαίους] έχουν τόση κακία και τόσο μίσος για μας;» Απάντηση: «Μας ζηλεύουν»³⁰. Διότι, όπως δηλώνει ο Κάρατζιτς, «οι Σέρβοι είναι ο ανώτερος λαός των Βαλκανίων».

Όποιες και να είναι οι αρχικές επώδυνες ιστορικές συγκυρίες, η τραυματική εμπειρία που δικαιολογεί τη συλλογική υστερία και το παρανοϊκό παραλήρημα που οδηγεί την κοινότητα να φοβάται για την ίδια την ύπαρξή της και να θεωρεί ότι συνεχώς απειλείται, αποτελούν μία απάτη: «αντί να αντιμετωπίσει ορθολογικά τα προβλήματα που τίθενται μπροστά της, η κοινότητα παραδίδεται στην υστερία που αντιπροσωπεύει η υπεκφυγή από την πραγματικότητα»³¹. Εάν η εθνικιστική διαλεκτική μπορεί πράγματι να αναφέρεται σε φρικτά ιστορικά γεγονότα, όπως στις σφαγές του 1941 που διέπραξαν οι Ουστάσι Κροάτες, η συνεχής επανάληψη και η μεγέθυνση των γεγονότων – καθώς και ο συμφυρμός Κροάτες=Ουστάσι που καταλήγει στον ρατσισμό – έχουν σαφώς ως στόχο να ενθαρρύνουν το μίσος προς τον άλλον και την εκδικητική εθνικιστική συνείδηση. «Παραμελείται» έτσι το γεγονός ότι μόνο μία μικρή μειονότητα των Κροατών (και προφανώς όχι οι σημερινοί) υποστήριξε τους Ουστάσι και ότι οι Κροάτες συμμετείχαν μαζικά στο κίνημα των αντιφασιστών ανταρτών³². Φθάνουμε μάλιστα μέχρι τον εξής παραλογισμό, να βεβαιώνουμε ότι ο «ουστασισμός» δεν ήταν ένα ιστορικό φαινόμενο και μόνο, αλλά αποτελεί τώρα ένα είδος δεύτερης φύσης των Κροατών³³.

Τα ίδια απλοποιητικά σχήματα είναι φυσικά παρόντα και στους «απέναντι», τόσο στους Κροάτες του Τούτζμαν όσο και στους Μουσουλμάνους του Ιζεμπέκοβιτς: όλοι αυτοί που αρνούνται τη σχηματοποίηση και δεν μιλούν τη γλώσσα της κοινότητας – την πατριωτική – καταγγέλλονται ως προδότες και εχθροί της πατρίδας. Υπάρχουν και άλλες προκαταλήψεις των οποίων είμαστε εμείς οι ίδιοι τα θύματα. Η χειρότερη ίσως είναι η θεωρητική κατά την οποία οι διάφοροι λαοί της πρώην Γιουγκοσλαβίας γνώριζαν διαρκείς αιματηρές συγκρούσεις, όπως συχνά δηλώνουν ορισμένοι ελλειπώς πληροφορημένοι διανοούμενοι³⁴, παρόλο που η αντίληψη αυτή δεν μπορεί να έχει καμία πραγματική υπόσταση παρά έπειτα από τους βαλκανικούς πολέμους. Θα μπορούσαμε ακόμη να θεωρήσουμε ότι οι αληθινές πληγές, που τώρα πια έχουν ανοιχτεί ξανά, είχαν κάπως επουλωθεί κατά τα πενήντα τελευταία χρόνια. Έτσι δεν είναι ίσως τα σημερινά αντιμαχόμενα μέρη που προϋπήρχαν ως εχθροί, αλλά οι συγκρούσεις που, αν και δεν τους δημιούργησαν εκ του μηδενός, τουλάχιστον τους προσέδωσαν αυτή την εικόνα αναμειγνύοντας την ιστορία, τους μύθους και το ρατσισμό. Όπως και να έχει το πράγμα, η εθνικιστική παράνοια έχει πια ξυπνήσει και θα ήταν ίσως πολύ αισιόδοξο να υποστηρίξει κανείς ότι οι οπλισμένες συμμορίες «δεν αντιπροσώπευαν ποτέ καμία μερίδα της σερβικής ή κροατικής λαϊκής θέλησης, για να μην αναφερθούμε στους Βόσνιους»³⁵.

Η Μεγάλη Σερβία
Μπορούμε άραγε να μιλάμε απλώς για αντι-σερβική προπα-

γάνδα όταν οι διεθνείς οργανώσεις καταγγέλλουν τις διάφορες φρικαλεότητες που διαπράττονται στα πλαίσια της «εθνικής εκκαθάρισης»³⁶, άμεση επίπτωση της προπαγάνδας του Μιλόσεβιτς από το 1986 με σκοπό να τονώσει, ακόμη και να δημιουργήσει το μίσος προς τον άλλο αναδεικνύοντας το μισητό χαρακτήρα του εχθρού; Σαφώς όχι.

Είναι πράγματι αυτό που χαρακτηρίζει σήμερα τον σερβικό εθνικισμό που, όχι μόνο δικαιολογεί το ψεύδος, αλλά και το επιβάλλει: «Το ψεύδος αποτελεί μία πλευρά του πατριωτισμού μας, την επιβεβαίωση της έμφυτης μας ευφύιας», δηλώνει ο Σέρβος συγγραφέας και πρώην πρόεδρος της «Νέας Γιουγκοσλαβίας» Ντομπρίκα Κόζιτς³⁷. Ο εθνικισμός δεν παίρνει βέβαια, πάντα και αναγκαστικά αυτή τη μορφή και μπορεί κάλ-

λιστα, στη μετριοπαθή του μορφή, να αποτελεί μία λογική απαίτηση ενός δικαίου διαφοροποίησης και παραδόσεων. Σήμερα όμως ο «εθνικισμός» έχει πάρει σχεδόν παντού τη μορφή του ιντεγκρισμού και αναφέρεται αποκλειστικά σ' αυτή την κλειστή μορφή του έθνους, συνώνυμου της ανεπιείκειας και των αποκλεισμών. Αυτός ο εθνικισμός, που «φυλετικοποιεί» κατά κάποιο τρόπο το έθνος, ξαναζωντανεύει τη μυθική έννοια της φυλής (εξού και η πολιτική «εθνικής εκκαθάρισης») δεν μπορεί παρά να καταπολεμηθεί από τους ουμανιστές.

Πρέπει ιδιαίτερα να υπογραμμιστεί η παράνοια του εγγενημάτος της συνένωσης όλων των Σέρβων σ' ένα μόνο κράτος καθώς και οι απειλητικές επιπτώσεις του για την περιοχή, ακόμη και για όλη ίσως την Ευρώπη. Πράγματι, εάν θεωρήσουμε ότι, μεταξύ των έξι «λαών» που ζουν στην πρώην Γιουγκοσλαβία, οι Σέρβοι είναι, μαζί με τους Μαυροβούνους, αυτοί που έχουν τη μικρότερη πυκνότητα πληθυσμού³⁸, καταλαβαίνουμε αμέσως το μέγεθος του προβλήματος καθώς και ότι μία ενδεχόμενη αναγέννηση της Μεγάλης Σερβίας δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί παρά μόνο με μία συστηματική πολιτική «εθνικής εκκαθάρισης». Πόσο μάλλον που, κατά πολλούς υπέρμαχους της ιδέας αυτής, η Μεγάλη Σερβία θα έπρεπε να περιλαμβάνει ακόμη και τα εδάφη όπου οι Σέρβοι αποτελούν μειονότητα, μέχρι και εκείνες τις περιοχές όπου υπάρχουν «σερβικοί τάφοι»³⁹. Άλλωστε, πάντα θα βρίσκεται κάποια ιστορική δικαιολογία, κυρίως σ' αυτές τις χώρες που γνώρισαν ένα ταραγμένο παρελθόν. Έτσι, για παράδειγμα, οι Σέρβοι θεωρούν ότι η Κράϊνα είναι «εθνικά σερβική» από το 18ο αιώνα και ότι συνδέθηκε «τεχνητά» με την Κροατία μόνο από το 1943. Για τους ίδιους όμως τους Κροάτες, πρόκειται για μία «ιστορικά κροατική» περιοχή από το 12ο αιώνα. Πρέπει να υπογραμμιστεί επίσης ότι η διεκδίκηση ιστορικού χαρακτήρα δεν χρησιμοποιείται παρά μόνο εκεί που ευνοούνται συγκεκριμένα συμφέροντα (Κόσσοβο, Κράϊνα): όταν πρόκειται για τις σερβικές μειονότητες της Βοσνίας και της Κροατίας, χρησιμοποιείται το περίφημο «δικαίωμα των λαών», τόσο βολικό για να δικαιολογηθεί οτιδήποτε.

Τι θα γίνει με την Βοϊβοδίνα (που αποτελούσε για πολύ καιρό μία όαση ειρήνης και συνύπαρξης μεταξύ των διαφόρων εθνότητων⁴⁰) ή με το Μαυροβούνιο (όπου υπάρχει μία δεδομένη θέληση των κατοίκων να αποχωρισθούν από την Σερβία⁴¹); Και κυρίως, τι θα γίνει με το Κόσσοβο που το παρουσιάζουν ως «την καρδιά του σερβισμού», πραγματικά «άγιο τόπο» που το κατέλαβε ένας ριζικά ξένος λαός (οι Αλβανοί) οι οποίοι έχουν άλλωστε, όπως δηλώνει ένα επίσημο έγγραφο, «μυσαωνικές σκοτεινές παραδόσεις» και, επομένως, «ένα παράλογο ποσοστό γονιμότητας»⁴². Θα γίνουν έτσι οι Αλβανοί, σε τρεις αιώνες, «διά μέσου της δολοφονίας, της λεηλασίας, της ισλαμοποίησης και της υποχρεωτικής αλβανοποίησης χιλιάδων Σέρβων»⁴³, το πλειοψηφικό έθνος της περιοχής.

Χρησιμοποιώντας την πολιτική της απειλής, η σερβική ηγεσία κατήγγειλε το 1988 και 1989 κάθε δικαίωμα αυτοδιοίκησης

που απολάμβαναν αυτές οι περιοχές από το Σύνταγμα του 1974 (το οποίο έδωσε την αυτονομία στο Κόσσοβο), και εγκατέστησε κυβερνήτες αφοσιωμένους στον Μιλόσεβιτς. Ας σημειωθεί ότι είναι πιθανόν αυτή η απόφαση του 1989 (να καταργηθεί δηλαδή η αυτονομία του Κόσσοβο και της Βοϊβοδίνας) να πυροδότησε την αρχή των συγκρούσεων. Πράγματι, λύνοντας έτσι την ομοσπονδιακή συμφωνία, αυτή η μονόπλευρη απόφαση των Σέρβων ενθάρρυνε λογικά τις απαιτήσεις για ανεξαρτησία των διαφόρων περιοχών. Όπως και να έχει το πράγμα, ο πρόεδρος της «μικρής Γιουγκοσλαβίας» θα είναι ο πρώην διαφωνών και υπερεθνικιστής Ντομπρίκα Κόζιτς⁴⁴.

Στην περίπτωση του Κόσσοβο θα μπορούσε ακόμη να αναρωτηθεί κανείς, το 1988⁴⁵, πώς θα καταφέρει ο Μιλόσεβιτς να «εκσερβίσει» ξανά την περιοχή, πόσο μάλλον που κάθε χρόνο την εγκαταλείπουν τρεις χιλιάδες Σέρβοι που πούλησαν τη γη και το σπίτι τους στους Αλβανούς, παρά τον απαγορευτικό σχετικά νόμο⁴⁶. Η απάντηση ήθελε αρκετά σύντομα: είναι το γιουγκοσλαβικό πρόγραμμα για το Κόσσοβο (δημοσιευμένο στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης της Σερβίας στις 16 Μαΐου 1990) που προβλέπει την επανεγκατάσταση των Σέρβων στην περιοχή αυτή – «τόπο γέννησης του σερβικού πολιτισμού» – διά μέσου επιδοτήσεων, ιδιαίτερα υψηλών μισθών, ευκολιών στην απόκτηση ιδιοκτησίας κ.λπ., ενώ απαγορεύεται στους Αλβανούς να συμμετέχουν σε κάθε συμβόλαιο ακίνητης περιουσίας⁴⁷. Πάντως, οι «εκκαθαρίσεις», οι απολύσεις⁴⁸ και η αστυνομική καταστολή (οι οποίες οδήγησαν στην αποχώρηση 300.000 Αλβανών μεταξύ του 1990 και 1992⁴⁹) δεν μπόρεσαν να τροποποιήσουν αισθητά την εθνική δομή της δημοκρατίας αυτής η οποία κατά το 90% αποτελείται από μη Σέρβους. Από τη στιγμή λοιπόν που η προσπάθεια «εκσερβισμού» του Κόσσοβο απέτυχε και που οι αιτήσεις μιας ένωσης με την Αλβανία είναι σαφώς μειοψηφικές και οι ηγέτες αυτής της περιοχής επιμένουν σε μία ριζικά ειρηνική πολιτική, μπορούμε να ελπίζουμε σε κάποια παραδεκτή λύση.

Όσο για την Βοσνία-Ερζεγοβίνη, η ίδια η ύπαρξή της είναι ασυμβίβαστη με μία ενδεχόμενη Μεγάλη Σερβία. Η πρόσφατη συμφωνία διχοτόμησης της Βοσνίας (8/9/95) – πολύ εύθραυστη ωστόσο – μπορεί από τη μία πλευρά να ανοίξει το δρόμο προς διαπραγματεύσεις, από την άλλη όμως μπορεί να θεωρηθεί ως απλός διαμελισμός μετά τον οποίο οι Σέρβοι και οι Κροάτες θα αντιμετωπίσουν ο ένας τον άλλον ως τον τελευταίο... Μουσουλμάνο.

Ο πειρασμός του Πιλάτου

Μετά από το τραγικό λάθος της κοντόφθαλμης και αμόρφωτης Ευρώπης που ενθάρρυνε το διαμελισμό της Γιουγκοσλαβίας, αναγνώρισε τα νέα κράτη δίχως να διαφαίνεται και η αρχή έστω, μιας λύσης στο θέμα των μειονοτήτων (απαιτώντας αφελώς τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος για την ανεξαρτησία της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης σύμφωνα με την αρχή της ατομικής ψήφου) του οποίου φυσικά το αποτέλεσμα ήταν προβλεπόμενο,

φαίνεται πράγματι ότι δεν μπορεί κανείς πια να περιμένει μία έξυπνη πρωτοβουλία εκ μέρους της παλαιάς ηπείρου. Βέβαια, έπειτα από τις τελευταίες στρατιωτικές επεμβάσεις της Δύσης, εμφανίζονται περισσότερες ελπίδες πραγματικών διαπραγματεύσεων μια και οι Σέρβοι της Βοσνίας έχουν εγκαταλείψει στον Μιλόσεβιτς το δικαίωμα να τους αντιπροσωπεύει.

Στην πραγματικότητα όμως, ο καθένας έχει καταλάβει, τουλάχιστον από την άνοιξη του 1993 και την εγκατάλειψη του σχεδίου Βανς-Όουεν, ότι η «διεθνής κοινότητα» έχει πια δεχτεί⁵⁰ – και η συμφωνία διχοτόμησης της Βοσνίας της 9ης Σεπτεμβρίου το επιβεβαιώνει – το διαμελισμό της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης μεταξύ των Σέρβων και των Κροατών (διότι ποιος θα μπορούσε να ανταπατάται μέχρι του σημείου να πιστεύει στην επιβίωση της «Κροατομουσουλμανικής Ομοσπονδίας» που, επιβαλλόμενη από τον Τούτζμαν, δημιουργήθηκε με τις συμφωνίες της Ουάσιγκτον το 1993 και που είχε ως κύριο αποτέλεσμα να ενθαρρύνει τους φόβους των Σέρβων;). Ποιος ενδιαφέρεται στη Δύση εάν ένας διαμελισμός της Βοσνίας βασισμένος σε «φυλετικές γραμμές διαχωρισμού» (όποιος και να είναι ο αριθμός των περιοχών αυτών) δεν θα είναι βιώσιμος από τη στιγμή που η «λύση» αυτή μπορεί στιγμιαία να θέτει τέλος στις συγκρούσεις; Στο μέλλον αυτό θα οδηγήσει βέβαια, όπως είπαμε, στην πλήρη εξαφάνιση της Βοσνίας και στον διαμερισμό μεταξύ μιας Μεγάλης Σερβίας και μιας Μεγάλης Κροατίας, με κοινά σύνορα που θα αμφισβητούνται συνεχώς (και με όλες τις «εθνικές εκκαθαρίσεις» που αυτό υπονοεί).

Είναι γνωστό ότι Σέρβοι και Κροάτες ηγέτες συμφωνούν να μοιρασθεί μεταξύ τους η βοσνιακή λεία, τουλάχιστον έπειτα από τη συνάντηση τον Μάρτιο του 1991 στη Βοϊβοδίνα. Ο Ματέ Μπόμπαν, ο ηγέτης της κροατικής κοινότητας της Βοσνίας, και ο Ράντοβαν Κάρατζιτς έχουν και αυτοί μοιράσει μεταξύ τους τη χώρα σε μία «μυστική» συνάντηση στο Κρατς της Αυστρίας τον Μάιο 1992, όπως έκαναν ήδη οι προκατόχοί τους, ο Κροάτης Μασέκ και οι Σέρβος Ζβέκοβιτς που το 1939 αποφάσισαν να διανεύουν μεταξύ τους την Βοσνία σύμφωνα με την αρχή της σχετικής πλειοψηφίας, δίχως να λάβουν υπόψη τους Μουσουλμάνους αφού αυτοί «δεν υπήρχαν» νόμιμα. Το ουσιαστικό όμως για τη «διεθνή κοινότητα» είναι να σταματήσει ο πόλεμος με όλους τους «αποδεκτούς» τρόπους.

Ο διαμελισμός επομένως που όλοι τον θέλουν (εκτός βέβαια αυτών που θα τον υποστούν) είναι στο εξής, κατά τους περισσότερους, η μόνη ρεαλιστική λύση, και «μία κακή μοιρασιά είναι προτιμότερη από έναν διαρκή πόλεμο»⁵¹. Ας αναγνωρίσουμε ότι η πολιτική του Βόσνιου προέδρου δεν βοήθησε καθόλου στην ενθάρρυνση των Σέρβων της Βοσνίας να δεχθούν κάποιο «πολυθηρησκευτικό» κράτος όπου θα αποτελούσαν μία μειονότητα. Από την άλλη πλευρά, καμία από τις πολλαπλές αποφάσεις του Συμβουλίου ασφαλείας του ΟΗΕ δεν μίλησε ως πρόσφατα για ένοπλη αντιμετώπιση με σκοπό να προστατευθεί ο αστικός πληθυσμός: η μόνη αποστολή της FORPRONU είναι πράγματι «να παίζει το μεσάζοντα και να προστατεύει τους συρμούς με ανθρωπιστική βοήθεια»⁵². Βλέπουμε τι έγινε με τις περιήφηνες

«ζώνες ασφαλείας» και γνωρίζουμε εξάλλου ότι οι θεωρούμενοι ως προστατευμένοι συρμοί υφίστανται συστηματικά επιθέσεις. Αδύναμος τότε ο ΟΗΕ; Μία παρατήρηση ελαφρώς κάπως τη «διεθνή κοινότητα» από τις ευθύνες της: θα ήταν πράγματι αδύνατον να εφαρμοστούν οι διάφορες συλλογικές αποφάσεις της διεθνούς κοινότητας δίχως να υπάρξει προσφυγή στα όπλα, κάτι που θα ήταν δύσκολα αποδεκτό από την κοινή γνώμη⁵³. Άλλωστε, δεν θεωρούνται αξεπέραστες μόνο οι πρακτικές δυσκολίες μιας δυτικής πολιτικής πραγματικής επέμβασης⁵⁴, αλλά υπάρχει και ο κίνδυνος μιας σειράς αντιδράσεων και εμπλοκών δίχως να είναι κανένας σε θέση να υπολογίσει, λόγω του φανατισμού των διαφόρων εθνικισμών εν δράσει, ως πιο σημείο θα μπορούσε να εξαπλωθεί ο πόλεμος.

Ας θυμηθούμε αυτή την προειδοποίηση του Κάρατζιτς: «Είναι δυνατόν οι Σέρβοι πατριώτες να επιτεθούν για παράδειγμα σε πυρηνικά εργαστήρια στη δυτική Ευρώπη... Προειδοποιώ: εάν οι Σέρβοι δεχθούν πιέσεις, η κατάσταση δεν θα είναι δυνατόν πια να ελεγχθεί»⁵⁵. Και ο Χόβαν Ζαμετικά, σύμβουλος του Κάρατζιτς ήταν ακόμη πιο σαφής: «Εάν κάνετε αεροπορική ή άλλη επίθεση, αυτό σημαίνει πλήρη πόλεμο»⁵⁶. Και η ομηρία αιχμαλώτων που έγινε τον Ιούνιο δείχνει ότι δεν πρόκειται για τυχαία λόγια. Η πρόσφατη δυτική επέμβαση αποτελεί επομένως μία τολμηρή επιχείρηση. Η άρνηση όμως του στρατηγού Μλάντιτς να υποχωρήσει στις απαιτήσεις των δυτικών χωρών δείχνει πόσο δύσκολο είναι να καταλήξουμε σε σοβαρές διαπραγματεύσεις.

Ένας δημοσιογράφος της *Daily Telegraph* είχε την ειλικρίνεια (είναι το καινούριο όνομα που δίνεται σήμερα στον κινισμό) να γράφει αυτό που όλοι σχεδόν στην Ευρώπη σκέφτονται: «Οι σφαγές είναι ίσως φοβερές, αλλά ούτε η Κροατία ούτε η Σερβία δεν αξίζουν το θάνατο ενός και μόνο Άγγλου στρατιώτη. Τώρα που η Γιουγκοσλαβία έχει καταστρέψει η ίδια την τουριστική της βιομηχανία, δεν βλέπω εκεί τίποτε που θα μπορούσε να μας ενδιαφέρει»⁵⁷. Είναι οι ίδιες σχεδόν λέξεις που χρησιμοποιεί η *New York Times* όταν, αναφερόμενη στον πόλεμο στη Βοσνία, γράφει: «Από άποψη ουμανιστική είναι θλιβερό. Αλλά δεν φτάνει να είναι θλιβερό για να μπορούμε να διευθετήσουμε το πρόβλημα»⁵⁸. Δεν υπάρχει όμως και το εμπάργκο; Είχα την τάση να θεωρώ ότι πρόκειται για μία απόφαση που, από τη στιγμή που βλάπτει πριν απ' όλα τους πιο αδύνατους από τον πληθυσμό και χειροτερεύει την ήδη καταστροφική κατάστασή τους, μου φαινόταν απαραίτητο. Τώρα όμως ομολογώ ότι ορισμένες συζητήσεις που είχα με διάφορους διανοούμενους, και μερικά από τα επιχειρήματα των υποστηρικτών του εμπάργκο⁵⁹, με οδήγησαν να είμαι λιγότερο κατηγορηματικός. Ωστόσο, παραμένω πεπεισμένος (και τα γεγονότα φαίνεται δυστυχώς να επιβεβαιώνουν αυτή τη σκέψη) ότι, αντί να εξασθενεί το καθεστώς, το εμπάργκο οδήγησε σε μία πιο ριζική διαμόρφωση της σερβικής πολιτικής ζωής και επέσυρε μια πραγματική «ιερά ένωση» στο όνομα της εθνικής ενότητας, όπως δείχνουν τα αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών του Δεκεμβρίου του 1992 οι οποίες σημαδεύουν την αύξηση επιρροής των υπερεθνικιστών.

Μήπως μπορούμε να διακρίνουμε επίσης, σ' αυτήν την αποδοχή της πραγματικότητας, την ελπίδα της Δύσης να εκτελέσουν οι άλλοι – οι Σέρβοι και οι Κροάτες – αυτή τη βρώμικη δουλειά, την παρεμπόδιση δηλαδή της γέννησης ενός ισλαμικού κράτους στο κέντρο της Ευρώπης; Σ' αυτή την υπόθεση, οι Μουσουλμάνοι της Βοσνίας δεν έχουν παρά «ένα μόνον μειονέκτημα, που κανείς όμως δεν είναι πρόθυμος να συγχωρήσει: να επιθυμούν με κάθε θυσία ένα κράτος σε εδάφη που ανήκουν αποκλειστικά στην Ευρώπη»⁶⁰.

Το γεγονός ότι η αρκετά ως τώρα ευνοϊκή συμπεριφορά της Δύσης προς τους ηγέτες της περιοχής που θέλουν και που ευθύνονται για τον πόλεμο αντιτίθεται σαφώς προς όλες τις ωραίες αρχές που επικαλείται η πολιτισμένη και ουμανιστική μας Δύση δεν φαίνεται να ενοχλεί ιδιαίτερα τους «ρεαλιστές» Ευρωπαίους πολιτικούς. Ούτε επίσης το γεγονός ότι ο διαμελισμός της Βοσνίας αποτελεί κατά κάποιον τρόπο την αναγνώριση του δικαιώματος του ισχυρότερου, αναγνώριση που μπορεί να αποτελέσει ένα είδος νομολογίας – και δεν είναι η σημερινή πολιτική του Μπορίς Γέλτσιν στη Τσετσενία (ο οποίος απολαμβάνει τις ίδιες επεικειάς) που μπορεί να διαφεύσει παρόμοια υπόθεση.

Είναι βέβαια εντελώς λογικό και ρεαλιστικό να μην αποκλεισθεί κανείς από ένα ενδεχόμενο και υποθετικό τραπέζι των διαπραγματεύσεων από τη στιγμή που παρουσιάζεται μία λύ-

ση δυνατή και παραδεκτή στο επίπεδο των αρχών του Δικαίου και της Ηθικής (ίσως ακόμη και δίχως την προϋπόθεση αυτή). Εάν γίνονταν αποδεκτοί μόνο αυτοί που είναι πραγματικά αδιάφθοροι, εάν αποκλείονταν οι υπεύθυνοι των διαφόρων «εθνικών εκκαθαρίσεων» και άλλων σφαγών, δεν θα απέμενε σχεδόν κανείς στο τραπέζι αυτό. Και πρόκειται για μεγάλη παραδοξολογία ότι η «διεθνής κοινότητα» δεν μπορεί πια να βασίζει ελπίδες παρά μόνο στον «καλό» Μιλόσεβιτς εναντίον του «κακού» Κάρατζιτς (ενώ δεν αποκλείεται οι δύο «συνέταροι» να είχαν μοιράσει τους ρόλους). Σήμερα δηλαδή, ο υπεύθυνος του ξεσπάσματος του πολέμου και αρκετά αναμειγμένος σε εγκλήματα πολέμου⁶¹ έγινε ο «άνθρωπος-κλειδί» (μήπως και μελλοντικό Νόμπελ της Ειρήνης;) και εμφανίζεται ως ο μόνος που μπορεί να τον σταματήσει. Και δυστυχώς έτσι έχουν τα πράγματα. Πρέπει επομένως πράγματι να είμαστε ρεαλιστές. Δεν πρέπει ωστόσο να «ξεχάσουμε» και αυτούς που απορρίπτουν τις διάφορες υπερεθνικιστικές πολιτικές, τους υπέρμαχους της συνύπαρξης, της ανοχής και της ειρήνης, αυτούς δηλαδή που υποστηρίζουν τις αρχές στις οποίες οι Ευρωπαίοι δηλώνουμε κατά παράδοση αφοσιωμένοι. Οφείλουμε μάλιστα, να εξασφαλίσουμε στην αντιπολίτευση των χωρών αυτών αντιπροσώπηση στις συζητήσεις. Από τη στιγμή όμως που οι υπερεθνικιστές όλων των πλευρών δεν θα ήθελαν καν να το σκεφθούν, είναι σχεδόν βέβαιο ότι η «διεθνής κοινότητα» θα υπακούσει και στο σημείο αυτό στις επιταγές τους.

Η τιμή των Βαλκανίων: οι αντιπολιτευόμενοι στον πόλεμο

Ίσως αληθεύει ότι η αντιπολίτευση στα δικτατορικά μάλλον καθεστώτα της Σερβίας, Κροατίας και Βοσνίας δεν αποτελεί, στη πλειοψηφία της, καμία πειστική εναλλακτική λύση και παίζει περισσότερο το παιχνίδι του εθνικιστικού υπερθεματισμού. Δεν μπορεί να παραμεληθεί το γεγονός ότι η μείωση επιρροής του σερβικού σοσιαλιστικού κόμματος του Μιλόσεβιτς στις τελευταίες εκλογές δεν επέτρεψε καμία πρόοδο της δημοκρατικής αντιπολίτευσης αλλά ενόησε το Σερβικό Ριζοσπαστικό Κόμμα, δηλαδή την υπερεθνικιστική ακροδεξιά: σήμερα τα 3/4 των βουλευτών υποστηρίζουν την συνέχιση του πολέμου⁶². Είναι επίσης αλήθεια ότι, σε όποια πλευρά και να βρίσκονται, οι μετριοπαθείς και οι ειρηνιστές δεν έχουν επιτυχία, όπως το αποδεικνύει, για παράδειγμα, η αποτυχία της τολμηρής πρωτοβουλίας ενός συλλόγου σερβο-κροατικής φιλίας από το Ζβόνκο Λέβοτιτς προκειμένου να εγκαθιδρύσει τις πρώτες βάσεις ενός «μοντέλου σκανδιναβικού τύπου για να αντικαταστήσει τη διαμελισμένη Γιουγκοσλαβία»⁶³. Όσο για το κέντρο αντι-πόλεμο στο Βελιγράδι, αυτό καταστράφηκε το Σεπτέμβριο του 1993.

Ο Μιλόσεβιτς – αναμφισβήτητα δημοφιλής βέβαια, όπως κάθε δημαγωγός – δεν κατάφερε ωστόσο να εξαφανίσει κάθε κριτικό πνεύμα, κάθε ορθολογική σκέψη ή κάθε ηθική. Υπάρχει έτσι ένας αριθμός σημαντικών προσωπικοτήτων και διανοουμένων, όπως ο πρώην δήμαρχος του Βελιγραδίου Μπόγνταν

Μπογντάνοβιτς⁶⁴, οι οποίοι καταγγέλλουν την υπερεθνικιστική πολιτική του Σέρβου ηγέτη. Και δεν είναι δύσκολο να θεωρηθεί κανείς ότι η αμουσταγής καταστολή της διαδήλωσης των φοιτητών στις 9 Μαρτίου 1991 (όπου υπήρχαν μερικοί νεκροί) έκανε σίγουρα τη νεολαία διατακτική προς τον Μιλόσεβιτς. Από την άλλη πλευρά θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε ότι οι ίδιοι οι πολεμιστές εμφορούνται μαζί από εθνικιστικό ενθουσιασμό. Οι Σέρβοι λιποτάκτες και ανυπότακτοι (αλλά και Κροάτες και Βόσνιοι) δεν θα ήταν τόσο πολλοί εάν, όπως προσαθούν να μας πείσουν, η συντριπτική πλειοψηφία των πληθυσμών ήτανε πράγματι υπέρ της προσαρτησιακής πολιτικής του Μιλόσεβιτς και του Κάρατζιτς. Η τελική δήλωση των αντιπροσώπων των 200.000 Σέρβων που ζουν στη Βοσνία κατά τη διάρκεια μιας συγκέντρωσης που οργανώθηκε στο Σεράγεβο, για παράδειγμα, είναι αρκετά σαφής: «αρνείται στο Σερβικό Δημοκρατικό Κόμμα (του Κάρατζιτς) – κύριου υπεύθυνου της σύγκρουσης μεταξύ των εθνότητων (...) – τη φιλοδοξία του να αντιπροσωπεύει τους πολίτες σερβικής καταγωγής». Με την ευκαιρία αυτή ψήφισαν ένα «σερβικό πολιτικό συμβούλιο» που αποτελείται από πολίτες «Σέρβους, διάφορων πολιτικών πεποιθήσεων, άθεων και θρησκευομένων» το οποίο θέλει να εκφράζει και να μεταφέρει τη φωνή των μετριοπαθών στις διεθνείς οργανώσεις και στις διαπραγματεύσεις για την ειρήνη, και υποστηρίζει την προστασία των σερβικών εθνικών συμφερόντων «με δημοκρατικό, ειρηνικό και μη εθνικιστικό τρόπο» σε μία Βοσνία-Ερζεγοβίνη «που να είναι ένα ομοσπονδιακό κράτος βασισμένο στην αρχή της τοπικής αυτοκυβέρνησης δίχως να χρησιμοποιηθεί ονομασία εθνικού χαρακτήρα» και δίχως κανένα προβάδισμα μιας από τις διάφορες εθνότητες ενώ η αντιπροσώπηση στο ομοσπονδιακό επίπεδο θα ήταν ισότιμη⁶⁵.

Δεν πρέπει να νομίζουμε επομένως ότι οι περισσότεροι από τους Σέρβους, Κροάτες ή Βόσνιους πολεμιστές επιστρατεύτηκαν με ενθουσιασμό υπέρ ενός ιερού σκοπού. Πρόκειται περισσότερο για «άνεργους οικογενειάρχες ή φοιτητές δίχως μόνιμη απασχόληση, οι οποίοι εξαπατήθηκαν και στάλθηκαν προς σφαγή για ένα σκοπό που δεν τον ενστερνίζονται»⁶⁶. Ποιοι είναι αυτοί που αντιτίθενται στον Μιλόσεβιτς και που καταγγέλλουν έτσι την επεκτατική πολιτική και το δημαγω-

γικό και αντιδημοκρατικό καθεστώς του Σέρβου ηγέτη; Ποιοι είναι αυτοί που εναντιώνονται στην υπερεθνικιστική πολιτική του Τούτζμαν; Και ποιοι είναι τέλος οι μετριοπαθείς Βόσνιοι; Όλοι αυτοί δηλαδή που δίνουν στη διεθνή κοινότητα ένα μάθημα θάρρους⁶⁷; Οι περισσότεροι βέβαια βρίσκονται στο εξωτερικό, αλλά παρόλες τις δυσκολίες και τους κινδύνους, πολλοί ζουν και μέσα στην ίδια τη χώρα. Στην Σερβία, η αντιπολίτευση υπέρ της ειρήνης συγκεντρώνεται κυρίως γύρω από τον «Κύκλο του Βελιγραδίου» (σύλλογος ανεξαρτήτων διανοουμένων ο οποίος συστήθηκε τον Ιανουάριο του 1922) και του οποίου τα γραφεία καταστράφηκαν από «ανεξέλεγκτες ομάδες» (πράκτορες δηλαδή του Μιλόσεβιτς) το Σεπτέμβριο του 1993.

Όσοι τάσσονται υπέρ της ειρήνης θεωρούνται ως χρηματοδοτούμενοι από το εξωτερικό και καταγγέλλονται (όπως στην περίπτωση του ιστορικού Ιβάν Ντιούριτς, ηγέτη του Σερβικού Μεταρρυθμιστικού Κόμματος) ως «Σέρβοι εναντίον της Σερβίας»⁶⁸. Δεν πρόκειται δηλαδή για τίποτε άλλο παρά για «σερβικά αποβράσματα», για «κοσμοπολίτες δίχως ρίζες» και «ξένους του εσωτερικού»: με δύο λόγια, για «αντισέρβους του εξωτερικού και του εσωτερικού»⁶⁹. Αυτοί οι επικίνδυνοι ουτοπιστές θέλουν να «υπερασπίσουν τις θεμελιώδεις αξίες μιας δημοκρατικής κοινωνίας, μη θρησκευτικής και πολυπολιτισμικής»⁷⁰ και αντιτίθενται στον πόλεμο: εκεί βρίσκεται ακριβώς η απόδειξη της προδοσίας. «Προκειμένου να διατηρήσουν την ευλογημένη ειρήνη που

έχουν ανάγκη οι πλούσιοι για να απολαμβάνουν την δική τους ηθική διαφθορά, θα ήθελαν να εμποδίσουν τον ορθόδοξο λαό να σηματοδοτήσει ένα νέο ξεκίνημα»⁷¹. Στην πραγματικότητα, θα ήταν δυνατόν – αντίθετα απ' ό,τι υποστηρίζουν οι υπερεθνικιστές όλων των πλευρών – να συγκατοικούν (ακόμη και αρμονικά) αυτοί οι αδελφοί-λαοί από τη στιγμή που, όπως υπογραμμίζουν μερικοί «κρόνη Γιουγκοσλάβοι», «οι δια-εθνικοί γάμοι, η μεξή των πολιτισμών, μία κοινή γλώσσα και τα θετικά αποτελέσματα του παρελθόντος, όλα αυτά επιβεβαιώνουν ότι, μεταξύ των Γιουγκοσλαβικών λαών, υπάρχουν περισσότερα κοινά σημεία παρά αυτές για οριστικό χωρισμό»⁷². Και πρέπει να αφουγκραστούμε αυτούς τους διανοούμενους, Σέρβους, Κροάτες και Βόσνιους που αρνού-

νται τη «μαζική ευθυγράμμιση στο χορό των αφρόνων και των ανοιτών», που προσπαθούν να «υπερασπιστούν τη συμμετοχή τους στην οικουμένη, τις ιδιαιτερότητες και τις διαφορές τους» και να «προστατεύσουν, έστω και στο ελάχιστο, την προσωπική τους αξιοπρέπεια»⁷³. Αποτελούν, κατά κάποιον τρόπο, την κακή συνείδηση της Ευρώπης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι τελευταίες εξελίξεις φαίνεται να ωθούν προς μία ελπίδα σοβαρών διαπραγματεύσεων.
2. Το να υποστηρίζει κανείς, όπως έκαναν το 1967 σε μία δήλωση 130 συγγραφείς και διανοούμενοι της Κροατίας, ότι η κροατική και η σερβική είναι δύο διαφορετικές γλώσσες δεν αποτελεί παρά έκφραση εθνικιστικής τάσης. Για το θέμα της ενότητας της σερβο-κροατικής γλώσσας (βλ. Paul-Louis Thomas, «Serbo-croate, serbe, croate... bosniaque, monténégrin: une, deux... trois, quatre langues?», *Revue des Etudes Slaves*, LXVI/1 (1994) σελ. 127-159.
3. Yves Tomic, «Y-a-t-il jamais eu une intégration yougoslave?», *Les Temps Modernes* 574, Μάιος 1994.
4. Vladimir Pistalo, «Gendarmes et miroirs», *Les Temps Modernes* 563, Ιούλιος 1993, σελ. 150.
5. Μόνο στο 5,4% του πληθυσμού, στην απογραφή του 1981 και ακόμη λιγότερο σ' αυτή του 1991.
6. Ο Pierre Garde (*Vie et mort de la Yougoslavie*, Paris 1992, σελ. 149) αναφέρει χαρακτηριστικά την παροιμία: «Δεν είναι ο Θεός που χώρισε τις θησαυρείς αλλά οι άνθρωποι».
7. Bosko Bojovic, «Point de vue sur la dimension chrétienne des Contes populaires serbes» (του Vuk Karadzic), *Revue des Etudes Slaves*, LX/4 (1988) σελ. 871-876.
8. François Thual, «Derrière les chars, l' icône», *Le Monde des Débats*, Απρίλιος 1994.
9. Πριν τον πόλεμο, το 22% δήλωναν «Γιουγκοσλάβοι».
10. Σέρβος ηγέτης, διοικητικός γραμματέας του κόμματος και υπεύθυνος των Δυνάμεων Ασφαλείας.
11. Εγκαθιδρύει, συγκεκριμένα, ένα σύστημα απόλυτης ισότητας καθώς και την αναλογική συμμετοχή στα ομοσπονδιακά όργανα. Βλ. για παράδειγμα Ivo Banac, *ό.π.*, σελ. 152.
12. Michel Maslovski, "Vers un paradigme de l' Europe centrale. Attitudes religieuses et comportements sociaux" (compte-rendu du Colloque international organisé par l' Institut de polonais et le Comité d' organisation à l' Université de Nancy II, 20-22 Σεπτεμβρίου 1989), *Revue des Etudes Slaves*, LXII/3, (1990) σελ. 683-687.
13. Σκοτώθηκε σε μάχη με τους Τούρκους το 1389 και δεν ήταν αρκετά τυχερός να έχει – όπως τραγουδούσε το πλήθος στις 28 Ιουνίου 1989 στην εθνικιστική συγκέντρωση της Gavzi Megdan – τον Μιλόσεβιτς στο πλευρό του. Αναφέρεται από τον Nebojsa Popov, «Le populisme serbe», *Les Temps Modernes* 574, Μάιος 1994, σελ. 47.
14. Στο ίδιο.
15. Αναφέρεται από τους Xavier Raufer et François Haut, *Le chaos balkanique*, Paris 1992, σελ. 43 σμ. 1.
16. Paul Garde, *Vie et mort de la Yougoslavie*, *ό.π.*, σελ. 356.
17. Ο Jacques Merlino, βασιζόμενος στο βιβλίο των Mark Agnons και John Loftus, *Unholy Trinity* που δημοσιεύθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες, αναφέρει δίκτυο που εγκαθίδρυσε το Βατικανό μετά από τον πόλεμο προκειμένου να βοηθήσει τους Ναζί να ξεφύγουν από τη δικαιοσύνη «με σκοπό να τους χρησιμοποιήσει εναντίον του κομμουνισμού»: J. Merlino, *ό.π.*, σελ. 175.
18. Βλ. Paul Garde, *ό.π.*, σελ. 79.

19. «Η Εκκλησία και το πρόβλημα της Βοσνίας», *Καθημερινή* 22-1-1995.
20. Dobrica Cosic, λαϊκιστικής συγγραφέας και «πνευματικός πατέρας του έθνους». Αναφέρεται από τον Popov, *ό.π.*
21. Edgar Morin, «Le surgissement du total nationalisme», *Le Monde* 11-3-1993.
22. Guy Coq και Nahoum-Grappe, *Vukovar, Sarajevo... ό.π.*, σελ. 8.
23. Βλ. Muhamed Kullashi, *ό.π.*, σελ. 189.
24. Mihailo Grnobjnja, *Le drame yougoslave*, Paris 1992, σελ. 100.
25. Αναφέρεται από τον Ivo Banac, *L' effrayante asymétrie de la guerre. Les causes et les conséquences de la mort en Yougoslavie dans Vukovar, Sarajevo... ό.π.* σελ. 161-162.
26. *Καθημερινή*, 21-12-1994.
27. Υπόχρη άρραγε πιο κολακευτικός σχολιασμός για την αντιεμμενικότητα ενός οργάνου τύπου από το να σημειώσουμε ότι θεωρείται υπέρ των Σέρβων στην Κροατία και στη Σλοβενία και υπέρ των Κροατών στη Σερβία;
28. Δήλωση της Mina Markovic-Milosevic (συζύγου του Μιλόσεβιτς) σ' ένα από τα άρθρα της που δημοσιεύθηκε το Δεκέμβριο 1994 στο εβδομαδιαίο περιοδικό *Dugo* (*Le Monde*, 12-1-1995). Μερικές μέρες αργότερα απαγορεύτηκε η εκτύπωση της *Μπόριπα*.
29. Βλ. Popov, *ό.π.*, σελ. 66.
30. *Το Βήμα*, 18-12-1994.
31. Istvan Bibo, *Misère des petites Etats d' Europe de l' Est*, Paris 1986, σελ. 22.
32. Στα μέσα του 1944, το κίνημα των ανταρτών της Κροατίας θα αποτελέιτο από 150.000 περίπου στρατιώτες. Βλ. Ivo Banac, *ό.π.*
33. Ο ιστορικός Vasilije Krestic (που αναφέρει ο Banac, *ό.π.*, σελ. 169) γράφει σχετικά: «Η γενοκτονία εναντίον των Σέρβων στην Ουστασία [Κροατία] είναι ένα ειδικό φαινόμενο στην εκατόχρονη συνύπαρξη μας με τους Κροάτες. Η διαρκής ανάπτυξη της ιδέας της γενοκτονίας (...) ριζώνεται βαθιά στη συνείδηση πολλών γενεών».
34. Ο Jacques Lesourne στο άρθρο του στη *Monde* («Paris face au conflit yougoslave», 16 Ιουλίου 1992) μιλούσε για «μειονότητες που αλληλομισούνταν» για «αιώνιους ιστορικούς λόγους».
35. Xavier Gautier, *ό.π.*, σελ. 194.
36. Η τελευταία των διαφόρων αναφορών (μετά από το φοβερό *Livre noir de l'ex-Yougoslavie*), είναι αυτή του ΟΗΕ που έγινε μεταξύ Οκτωβρίου του 1992 – μετά από την απόφαση 780 – και Απριλίου του 1994 (Βλ. *Le Monde* 20-6-95).
37. Αναφέρεται από τον Dubravka Ugresic, «La culture du mensonge», *Les Temps Modernes* 573, Απρίλιος 1994, σελ. 63-88.
38. Έτσι, στην απογραφή του 1981 υπήρχαν 5 εκ. Σέρβοι στη Σερβία και 3,4 εκ. εκτός Σερβίας (μεταξύ των οποίων περισσότερο από το ένα τρίτο στις ανεξάρτητες περιοχές).
39. Όπως υποστηρίζει ο εθνικιστής συγγραφέας Vuk Draskovic (κίνηση για τη Σερβική Ανανέωση). Βλ. Catherine Samary, «L' éclatement de la fédération yougoslave est-il inéluctable?», *Le Monde Diplomatique*, Μάιος 1991. Ένα γνωστό σλόγαν λέει ότι «Εκεί όπου πεθαίνει ένας Σέρβος, εκεί είναι Σερβία» (αναφέρεται από τον Rascal Bruckner, *ό.π.*, σελ. 232).
40. Είκοσι περίπου εθνότητες μεταξύ των οποίων μία σερβική πλειοψηφία (54,4%) και μία σημαντική συγγενική μειονότητα (18,9%). Βλ. Catherine Lutard, «La Voivodine à son tour menacée», *Le Monde Diplomatique*, Ιανουάριος 1992.
41. «Στην απογραφή πληθυσμού του 1991, το 61,8% των κατοίκων του Μαυροβουνίου δήλωσαν Μαυροβούνιοι, και μόνον το 9,2% Σέρβοι. Αυτή η στάση των Σέρβων είχε και πολιτικές προεκτάσεις, καθώς τον Οκτώβριο του 1991 η ηγεσία του Μαυροβουνίου δέχθηκε την πρόταση της Ε.Κ. για τη δημιουργία ανεξάρτητων δημοκρατιών με βάση τα εσωτερικά σύνορα της Γιουγκοσλαβίας»: Χαράλαμπος Παπασωτηρίου, *Τα Βαλκάνια μετά το τέλος του ψυχρού πολέμου*, Βιβλιοθήκη Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων, Αθήνα 1994, σελ. 92.
42. Άρθρο 6 του γιουγκοσλαβικού προγράμματος για το Κόσοβο (*Εφη-*

- μερίδα της Κυβέρνησης της Σερβίας, 16 Μαρτίου 1990) που αναφέρουν οι Marie-Françoise Allain et Xavier Galmiche, «Guerre sans armes au Kosovo», *Le Monde Diplomatique*, Μάιος 1992.
43. Vuk Draskovic, «Confrontation avec la vérité», *Le Monde Diplomatique*, Απρίλιος 1989.
44. Καθαιρέθηκε στις 30 Μαΐου 1993 από την ομοσπονδιακή Βουλή (τον έχει αντικαταστήσει ο Λύλις), μετά από πρόταση ενός υπερεθνικιστή βουλευτή, του εξτρεμιστή Vojislav Seselj, ηγέτη του Ριζοσπαστικού Κόμματος και ηγέτη 40.000 Τσέτινκς.
45. Juan Fernandez Elorriague, «La Yougoslavie en proie aux démons du nationalisme», *Le Monde Diplomatique*, Δεκέμβριος 1988.
46. Στο ίδιο.
47. Marie-Françoise Allain et Xavier Galmiche, «Guerre sans armes au Kosovo», *Le Monde Diplomatique*, Μάιος 1992. Ένα «Πρόγραμμα που αφορά την αποικιοποίηση του Κόσοβο διά μέσου της εγκατάστασης Σέρβων και Μαυροβουνίων» ψηφίστηκε επίσης στις 8 Αυγούστου από τη σερβική Βουλή. Βλ. Catherine Lutard, «Le feu sous la cendre en Yougoslavie», *Le Monde Diplomatique*, Νοέμβριος 1992.
48. Αυτή η πολιτική «εκσερβισμού» αφορά όλους τους τομείς και «από το 1990, περισσότερο από 100.000 Αλβανοί του Κόσοβο (τα δύο τρίτα των μισθοτών) απολύθηκαν». Βλ. Marie-Françoise Allain et Xavier Galmiche, «Guerre sans armes au Kosovo...», *ό.π.*
49. Muhamedin Kullashi, «Le Kosovo et la dissolution de la Yougoslavie», στο *Vukovar, Sarajevo...: la guerre en ex-Yougoslavie*, *ό.π.*, σελ. 189. Το 1989, η έξοδος των Αλβανών θα είχε ξεπεράσει σε σπουδαιότητα αυτή των Σέρβων: Ismail Kadaré, «Que cessent les vents chauvins», *Le Monde Diplomatique*, Φεβρουάριος 1989.
50. «Η μήπως και το ήλπιζε δίχως να τολμά να το ομολογήσει;
51. Jean-Paul Mayer, «Défense des Serbes et de la négociation», *Commentaire* 68, Χειμώνας 1994-1995.
52. Boutros Ghali, *Le Figaro* 28-11-1994.
53. Αν και μία δημοσκόπηση το Μάιο του 1993 στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες έδειξε ότι η πλειοψηφία της κοινής γνώμης (εκτός της Γερμανίας, Ελλάδας και Δανίας) ήταν υπέρ μίας στρατιωτικής επέμβασης στη Βοσνία, *Le Monde*, 26-5-1993.
54. Σύμφωνα με τον πρώην ηγέτη των στρατιωτικών δυνάμεων του ΟΗΕ στο Σερράγεβο, τον Lewis McKenzie, θα χρειαζόταν «ένα εκατομμύριο στρατιωτών για να γίνει πράγματι η κατοχή του έδαφος» (της Βοσνίας). Αναφέρεται από τους Xavier Raufer και François Haut, *ό.π.* σελ. 154. Αυτός ο αριθμός μπορεί να θεωρηθεί κάπως υπερβολικός, αλλά εκφράζει πολύ καλά την έμμονη ιδέα του «κόστους» μιας πραγματικής πολιτικής «ειρήνευσης».
55. Μερικές μέρες πριν, ο υπουργός των Εξωτερικών της σερβικής Δημοκρατίας της Βοσνίας είχε ήδη δηλώσει την ίδια απειλή («κομμάντο-αυτοκτονίας» με στόχο τα ευρωπαϊκά πυρηνικά εργοστάσια σε περίπτωση επέμβασης) ενώ το άρθρο ενός Σέρβου δημοσιογράφου σε μια γαλλική εφημερίδα (*Le Quotidien de Paris*, 12 Αυγούστου 1992) αναφέρει: «Σε περίπτωση ολοκληρωτικού πολέμου εναντίον των Σέρβων, όχι μόνο οι πύ-

- ραυλοι και οι καμικάζι θα μπορούσαν να φθάσουν στην Ουγγαρία, Αυστρία, Γερμανία, που ευθύνονται περισσότερο για τη γιουγκοσλαβική τραγωδία, αλλά όλα, απολύτως όλα (ακόμη και τα χημικά καθώς και τα πυρηνικά εργοστάσια...) θα μπορούσαν να πληγούν από την επίθεση». Αναφέρεται από τους Xavier Raufer και François Haut, *ό.π.* σελ. 97.
56. Τηλεφωνική συζήτηση με το στρατηγό Μάικλ Ρόουζ (ηγέτη της FORPRONU). Από το Πρακτορείο Reuter, *Le Figaro* 24-11-1994.
57. Το αναφέρει ο Alain Finkielkraut, «La victoire posthume de Hitler», στο *Vukovar, Sarajevo...: La guerre en ex-Yougoslavie*, *ό.π.*, σελ. 209.
58. *New York Times*, 1η Ιουνίου 1992. Αναφέρεται από τους Vernet και Gonin, *Le rêve sacrifié*, *ό.π.*, σελ. 159.
59. Κυρίως αυτά που ανέπτυξε σε συνομιλία μας ο Σωτήρης Βαλντέν τον οποίο και ευχαριστώ.
60. Στο ίδιο, σελ. 140.
61. «Για τον εκφοβισμό του μουσουλμανικού πληθυσμού ένας μικρός αριθμός μουσουλμάνων πρέπει να εκτελεσθεί...» (σε έγγραφο του Απριλίου του 1992) και άλλες οδηγίες προερχόμενες από τη σερβική κυβέρνηση. Βλ. *Το Βήμα*, 23 Απριλίου 1995.
62. Σ' ένα σύνολο 250 βουλευτών: 101 για το Σοσιαλιστικό Κόμμα, 73 για το Ριζοσπαστικό Κόμμα και 7 για το Φασιστικό Κόμμα του Ζέλλο Ραζβίγτοβιτς (του περιβόητου Αρχάν).
63. Xavier Gautier, *L' Europe à l' épreuve des Balkans*, Paris 1992, σελ. 37.
64. Βλ. Ivo Banac, *L' effrayante asymétrie de la guerre...*, *ό.π.* σελ. 164-165.
65. Βλ. Catherine Samary, «Impossible compromis en Bosnie», *Le Monde Diplomatique*, Manière de voir 25, Φεβρουάριος 1995.
66. Xavier Gautier, *L' Europe à l' épreuve des Balkans...*, *ό.π.*, σελ. 42.
67. Έτσι, η δημοκρατική σερβική αντιπολίτευση έχει ζητήσει δημόσια συγνώμη για την καταστροφή του Βούκαβαρ, Σερράγεβο, Ντουμπρόβνικ κ.λπ.
68. *Politika*, 24-10-1991. Αναφέρεται από τον Garde, *ό.π.*, σελ. 357.
69. Βλ. Popov, *ό.π.* σελ. 34.
70. Προκήρυξη του Κύνλου του Βελιγραδίου (Μάιος 1993).
71. Radovan Samardzin (ακαδημαϊκός). Αναφέρεται από τον Popov, *ό.π.*, σελ. 35.
72. Mihailo Grnobjnja, *ό.π.*, σελ. 169.
73. Bosko Kovacevi, «La nécrophilie en tant que «manière» des gens respectueux», *Les Temps Modernes* 576-578, Καλοκαίρι 1994.

